УДК 821.512.145-2

Ф.Х. Миңнуллина

Н. ИСӘНБӘТ ДРАМАТУРГИЯСЕНДӘ ШӘХЕС ИРЕГЕ

Проблема духовной свободы личности, свободы любви, нравственного выбора человека в сложнейших жизненных обстоятельствах, поднятые в пьесах Н. Исанбета «Миркай и Айслу», «Муса Джалиль», «Ходжа Насретдин», «Марьям», «Идегей», решаются в каждом из этих произведений по-новому. В них показана трагедия человека, на долю которого выпали суровые жизненные испытания.

Ключевые слова: трагедия, личность, пьеса, конфликт, драма, свобода, нравственный выбор.

Нәкый Исәнбәт – татар драматургиясенең төрлелеген, үсеш-үзгәрешен, тема һәм жанр байлыгын, заман проблемаларын чагылдырган авторларның берсе. Ул әдәбиятта үз йөзе, үз урыны булган, театр сәхнәләрендә әсәрләре зур уңыш белән барган каләм иясе. Инкыйлабка кадәр үк сәхнә әсәрләре язуда үзен сынап караган язучы, совет хакимиятенең беренче елларыннан башлап, бу жанрга төп игътибарын юнәлтә һәм бер-бер артлы күренекле комедия, драма һәм трагедияләрен иҗат итә. Әдипнең драматургия өлкәсендә эзләнүләре, тормышны чагылдыру омтылышы да универсальлеккә дәгъва итә. «Н. Исәнбәтнең нәфис әдәбият өлкәсендәге иң зур уңышлары драматургия белән бәйле. Әле революциягә кадәр үк сәхнә әсәрләре язуда каләм тибрәткәләгән әдип, совет властеның беренче елларыннан башлап, бу жанрга төп игътибарын юнәлтә һәм бер-бер артлы күренекле комедия, драма һәм трагедияләрен иҗат итә. Ул – утыздан артык сәхнә әсәре авторы» [Даутов, Нуруллина, б. 211–210]. Аның драма әсәрләре сан-күләме белән генә түгел, югары сәнгать дәрәҗәсенә ирешү ягыннан да әдип иҗатында һәм татар әдәбияты үсешендә күренекле урын тота.

Н. Исәнбәтне 1920 еллар татар әдәби барышында күренекле драматург итеп таныткан «Һиҗрәт» (1923), «Культур Шәңгәрәй» (1927), «Пикүләй Шәрәфи» (1929), «Портфель» (1929) кебек сатирик комедияләрдә НЭП чорында җанланып киткән спекулянтлар, яңа заман түрәләре һәм алар белән эш итүче шәхесләр рәхимсез көлү объекты итеп алына, чорның кимчелекле күренешләре кискен сатира ярдәмендә фаш ителә. Бу юнәлештә иҗат ителгән комедияләре Н. Исәнбәтне яңа хакимияттәге уңай күренешләрне чагылдырмауда гаепләүләргә китерә. Мәсәлән, Дәүләткол дигән автор: «Портфель» авылдагы муллаҗанизмны рәхимсез рәвештә ярып күрсәтә дә, аларга каршы куелган сыйнфый көч – авылдагы хәзерге социализм һөҗүме – колхоз хәрәкәте бөтенләй яктыртылмый» [Дәүләткол] –

дип яза. «Пикүләй Шәрәфи» комедиясенә бәйле Г. Кутуй, С. Фәйзи мәкаләләрендә яңа хөкүмәт шартларында карьеристларның чынбарлыкта булуы шик астына алына. Заман тәнкыйте драматургның совет законнарын яхшы белеп эш иткән тискәре геройларны сәхнәгә чыгару максатын: элеккеге мулла Миргаянның («Портфель»), советлашкан сәүдәгәр Шәрәфинең («Пикүләй Шәрәфи») совет хакимиятендә җылы урын эзләүләрен сурәтләп, җәмгыятьтәге ялганга, алдауга юл калдырылу хакында кисәтергә омтылуын ачыклый-билгели алмый. Автор чынбарлыкның кешеләргә тәэсирен, заманның яңа кешесе формалашуын да шул рәвешле игътибарга ала.

Н. Исәнбәт иҗатында 1930 еллардан соң кайбер үзгәрешләрне дә күзәтергә мөмкин. Биредә сүз әдипнең иҗат эволюциясе, герой концепциясе, тематиканың яңарышы турында бара. Халык авыз иҗатына һәм геройларына нигезләнгән «Спартак» (1932), «Миркәй белән Айсылу» (1935), «Хуҗа Насретдин» (1939), «Түләк» (1942), «Әбүгалисина» (1959), «Кырлай егете» (1968), «Хәйләкәр Дәлилә, яки «Мең дә бер кичә»дән бер кичә» (1978) кебек әсәрләрендә драматург фидакарь көрәшче, гуманист, халыкларны яклаучы геройларны әдәбият мәйданына чыгара.

Н. Исәнбәтнең «Миркәй белән Айсылу» (1935) драмасында, мәсәлән, XIX йөз татар авылындагы яшәеш, мохит, 1891 елгы корылык, ачлык Миркәй белән Айсылуның мәхәббәт тарихы аша тасвирлана. Гашыйклар фаҗигасе дини әхлак кануннарына бәйләп аңлатыла. Халыкның иреге, хокуклары, хәтта мәхәббәткә дә урын булмаган бу дәвердә яшьләр арасына кулак Дәүли керә: бинахакка рәнҗетелгән, урамда мәсхәрәләнеп йөртелгән Айсылу акылдан язып суга ташлана, сөйгәнен югалткан Миркәйнең дә гомере өзелә. Фаҗига очраклы түгел, ә гаделлеккә, кеше бәхетенә каршы куелган явызлыкның көчлерәк булуыннан килеп туа. 1966 елда сәхнәгә куелган нөсхәдә егетнең үзенә аткан Дәүлине пычак белән кадап үтерүе яки 1946 елгы үзгәртелгән вариантта суга күтәреп атуы Миркәйне коралга тотынган бунтарь-көрәшче дәрәҗәсенә күтәрә [Ханзафаров, б. 111]. Ләкин аның гадел хөкеме – бунтарь шәхеснең формалашу процессын күрсәтүче фактор гына. Шушы хәлләрдән соң авыл кешеләре изүгә каршы оешкан төстәрәк протест белдерә башлыйлар. Бу бәрелешләр халык арасында социаль көрәшнең тууын хәбәр итә, ул дөньяга караш, әхлакый кыйммәтләр яссылыгында да бара. Кеше бәхете аның ирегеннән башка була алмый, шәхес иреге халык азатлыгыннан аерылгысыз дигән фикер укыла.

Сугыш елларында язылган «Түләк» драматик поэмасының нигезен дә халыкта яшәгән өметләр-хыяллар, легенда-риваятьләр тәшкил итә. Н. Исәнбәт либреттосына Н. Җиһанов иҗат иткән «Түләк» операсы театр сәхнәләрендә зур уңыш белән бара. Текст болгарларның илбасарларга каршы көрәшенә багышланган, әлеге каршылыкны

Алимбәк ханның кызы Аембикә һәм Түләк арасындагы мәхәббәт тагы да кискенләштерә. Кыз тарафыннан кире кагылган Сартлан Болгар иленә монгол гаскәрләрен алып килә. Бу көрәштә хан да, аның кызы Аембикә дә үтерелә. Халык авыз иҗатындагы кебек үк, кол анадан туган, кыерсытылган, әмма Ватаны, мәхәббәте өчен җанын да кызганмаган Түләк халкын яклап дошманга каршы күтәрелә. Әсәрдә аның бабасы – чал чәчле ил карты образы бар, ул «Идегәй» дастанындагы халкыбызның үткән тарихын гәүдәләндергән Субра кебек ил агасы булып күзаллана [Татар әдәбияты тарихы, б. 447]. Бу драмалардан аермалы буларак, «Хуҗа Насретдин», «Җирән Чичән белән Карачәч Сылу» комедияләрендә коралны көрәшкә каршы акыл, үткенлек, зирәклек куела. «Хуҗа Насретдин»да Болгар чорында халыкның чит ил басып алучыларына каршы һәм үзләренең булдыксыз түрәләре белән көрәше гәүдәләнә. Фольклор мотивларына нигезләнеп язылган һәм беренче мәртәбә 1940 елда сәхнәгә менгән, бүгенге көндә дә яратып башкарыла торган «Хуҗа Насретдин» комедиясе (1939) язучыга аеруча зур уңыш китерә. Анда халыкның гасырлар дәвамында гадел патша турындагы уй-хыяллары чагылыш таба: Хуҗаның хан булуы, халыкчан идарә итә башлавы шуның белән аңлатыла. «Җирән Чичән белән Карачәч Сылу»ның төп каһарманы Җирән хезмәт кешеләрен чит илләргә ялланган солдат, кәнизәк итеп озатуга, өстен сыйныфларның үз ватандашларын сатып табыш алуларына каршы чыга. Ул илләр арасындагы бәхәсләрне тыныч юл белән хәл итә: хан да аның шәхси хокукларын таный, егетне ирекле дип белдерә.

Җирән Чичән – шулай ук халык үзе тудырган образ. Н. Исәнбәт Карачәч сылу һәм Җирән Чичән образларында халыктагы җорлык, тапкырлык, акыл көче ярдәмендә дошманнарын җиңү кебек сыйфатларны туплап бирә, аларны Янгура, Кәбеш кебек мәрхәмәтсез, кайчак надан, куркак хаким сыйныфларга каршы куя. Хан Җирән чичәнгә үз сакалын теләгәнчә сыпырырга да хакы юклыгын аңлатканда, автор шушы гротеск аша Сталин репрессияләренә дә ишарә ясый. Халыкны гәүдәләндергән Җирән чичән һәм Карачәч сылу дәүләт идарәсенең әхлаксызлыгын, мәкерен җиңеп чыгалар.

«Миркәй белән Айсылу», «Түләк», «Җирән Чичән белән Карачәч Сылу» кебек әсәрләрдә драматург хакыйкатьне, халык мәнфәгатьләрен яклап чыккан геройлар – халык арасында гасырдан-гасырга күчеп яшәгән әкияти каһарманнарны тергезә. Соңрак Исәнбәт тарихи шәхесләрне, ил күләмендә барган масштаблы вакыйгаларны сурәтләүгә дә игътибар бирә. Мәсәлән, «Мулланур Вахитов» (1943–1944) героик драмасында Октябрь инкыйлабы һәм гражданнар сугышы елларында эшче-крестьяннарга бәйсезлек яулау юлында үзен корбан иткән каһарман М. Вахитов гәүдәләнә, драмада ул инкыйлаб символы дәрәҗәсенә куела. Идеологик басым гаять көчле булуга

карамастан, Н. Исәнбәт драматургиядә, инкыйлаб идеяләренә үреп, гомумкешелек идеалларын, гуманистик фикерләр яңгыратуны дәвам итә. Татар театрының формалашуын һәм үсешен тасвирлаган «Гөлҗамал» драмасы, колбиләүчеләр белән гладиаторлар арасындагы конфликтка корылган «Спартак» трагедиясе шундыйлардан.

Н. Исәнбәт сурәтләвендәге Спартак, мәсәлән, көчле, алдан күрүчән, максатчан шәхес. Ул таркау коллар, гладиаторлар белән Рим кебек көчле дәүләтне җимереп булмаячагын, бу канлы бәрелешнең үзләре өчен һәлакәт белән тәмамланачагын белә. Үткән тарихка мөрәҗәгать итеп, драматург тигезлек, туганлык, ирек, бәхет кебек мөһим гомумкешелек кыйммәтләре өчен көрәшү мәҗбүрияте проблемасын күтәрә.

Бөек Ватан сугышы елларында халыкның тылдагы батырлыкларына багышлап, Н. Исәнбәт «Мәрьям» трагедиясен иҗат итә. Сугышның беренче көннәрен чагылдырган әсәрдә тылдагы дошманга каршы бердәм күтәрелгән халык илбасарларга каршы куела. Әмма драматург һәрбер геройның ни өчен көрәшкәнлеген – «тормыш тарихын» ачып бирә алган. Мәрьям кебек фидакарь геройлар туган нигезе, иле өчен гомерләрен җәлләмәсә, элеккеге кенәз, эмигрант, хәзер дошман ягында тәрҗемәче булып торган Лыков кебекләр мал-мөлкәтләрен кайтару максаты белән йөриләр. «Әйе, мин Лыков. Сез мине беткән иде дип уйлаган идегезме? Урманны кистегез, җиремне сөрдегез, менә хәзер мин кайтып, сезнекеләрне тагын җиремнән сөрәм, туташ» [Исәнбәт, б. 217], дип аңлата ул үзенең эш-гамәлләрен. Исәнбәтнең мондый геройлары күп язмышларны берләштергән, шулардан җыйнала торган ил, кешелек тарихы хакында уйлануларга китерә.

«Муса Җәлил» трагедиясендә дә драматург сугыш фаҗигасендә буыннар, милләтләр фаҗигасен чагылдырырлык геройлар таба. Н. Исәнбәт туган җирләреннән Алман иленә күчеп киткән, туганлык җепләрен югалткан Зәбир Альбиков нәселенең өч буын вәкилләрен сурәтли: Зәбиргә, Лыков кебек, туган җиренең малы гына кирәк; улы Фәрит туган телен оныткан, халкының милли йолаларын белмәгән һәм белергә теләмәгән каты күңелле кеше булып үсә, Бөек Ватан сугышында ватандашларына каршы көрәш юлына баса. Гореф-гадәтләреннән, теленнән аерылган, туган халкының җырын ишетүгә сусап яшәгән Газизә карчык туган туфрагына кайтып үлү теләгенә дә ирешә алмый.

Трагедияләрнең төп каһарманнары гадәттә көчле шәхес буларак ачыла. Н. Исәнбәт тә Мәрьямнең, Спартакның, Муса Җәлилнең кешелек идеаллары өчен тирән борчылу, газаплану кичерүен алгы планга чыгара. «Муса Җәлил» трагедиясендә шагыйрь белән илбасарлар арасында барган фаҗигале бәрелеш Җәлилнең ватанчылык хисен, халкына, туган иленә бирелгәнлеген, милли горурлык белән янып яшәвен күрсәтә. «Драматург иҗат максатын «шагыйрь һәм тиран көрәшен күрсәтү» дип билгеләсә

дә, чынлыкта, пьеса тагын да киңрәк колач ала. Ул заман проблемалары, халык язмышы, идеяләр көрәше турында әсәр булып үсә» [Ханзафаров, б. 158]. Шәхес язмышы милләт язмышына, ил, Ватан язмышына әверелә. Тарихи трагедияләрдән булган «Идегәй» (1938–1941) илдә патриотик рух күтәренкелеге хөкем сөргән чорда, заказ белән иҗат ителә. Исәнбәт, эпосның 17 вариантын файдаланып, җыйнама вариант әзерли һәм аны 1940 елда «Совет әдәбияты» журналында махсус мәкалә рәвешендә бастырып чыгара. С. Липкин эпосны рус теленә тәрҗемә итә башлый. Трагедия Казанда күрсәтелә, 1941 елда Мәскәүдә узачак татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы программасына кертелә. Әмма сугыш башланып китә [Тагиров, б. 86–93].

1944 елның 9 августында ВКП(б) Үзәк Комитеты тарафыннан кабул ителгән «Татарстан партия оешмасында масса-политик һәм идеологик эшләрнең торышы һәм аларны яхшырту чаралары турында» дигән карарда татар халкының «Идегәй» дастанына «ханнар-феодаллар эпосы» дигән нахак бәя бирелә. Аны халыкка каршы юнәлдерелгән әсәр дип атыйлар. Н. Исәнбәт иҗат иткән трагедия дә шундый ук язмышка дучар була. «Идегәй» дастаны 1980 еллар ахырында гына халыкка кайта: 1988 елда татарча, ә бер елдан соң рус телендә нәшер ителә.

Н. Исәнбәт әсәрендә Идегәй образы, изелгәннәрне яклаучы буларак, тарихка һәм халык авыз иҗатына (дастанга) тугрылыклы рухта языла. Ул – кыю хәрби җитәкче, зирәк дәүләт эшлеклесе, драматик язмышлы ата, ил азатлыгы һәм иминлеге өчен көрәшүче фидакарь. Заман «тәнкыйтьчеләре» Идегәйне «хезмәт иясе вәкиле» буларак сурәтләргә тәкъдим итәләр. Алай тарихилык бозылачак дип, Н.Исәнбәт башка юл таба: эпоста булмаган «хезмәт ияләрен» әсәргә кертә (Янбулат, сукачы Килмәт, Чулпан һ.б.) [Татар әдәбияты тарихы, б. 251].

Трагедиядә халык дастанын турыдан-туры кабатлау юк. Үзәк конфликт итеп Идегәй белән Туктамыш хан арасындагы көрәш алына, дәүләт язмышының аерым бер кешеләр холыкларына, теләк-омтылышларына мәгълүм дәрәҗәдә бәйле булуы тасвирлана. Туктамыш хан тәхет өчен көрәш алып барса, Идегәй, гаделсезлекләргә чик кую максатыннан, ханга каршы күтәрелә. Бу вакыйганың дастани нигезләренә кагылып, Ф. Урманчеев болай дип яза: «Идегәй, заманында, ханга каршы нинди дә булса заговор оештыргандыр дип кистереп әйтеп булмый. Һәрхәлдә, тарихи чыганакларда бу хакта бернинди дә мәгълүмат юк.... Сүз ниндидер оешкан заговор яисә халык күтәрелеше турында түгел, ә бәлки нигездә хан тәхете, аның сарае тирәсендәге интригалар, хакимлек өчен ызгыш-талашлар хакында барырга тиеш» [Урманчеев, б. 84–85].

Тарихта каһарманның Җучи Олысы биләмәләренә Аксак Тимер гаскәре белән кайтуы төрлечә шәрехләнә. В. Жирмунский, А.Д. Греков, А.Ю. Якубовский һ.б. аны Алтын Урда дәүләтенең гомерен озынайткан, бу дәүләт

өчен көч куйган шәхес буларак бәяләсәләр, Р. Фәхретдинов, М. Сәфәргалиев, М. Гайнетдинов һ.б. Идегәйне Алтын Урда дәүләтен таркатуда гаеплиләр.

«Халык телендә дастан каһарманнары гадәттә «батыр» дип атала. Зур батырларны зур вакыйгалар тудыра. Зур вакыйгаларда халык ягыннан торып көрәшкән, шул юлда гадәттән тыш эшләр күрсәткән кеше халык каршында батыр булып санала. Мондый батырлар көтелмәгән рәвештә корбан булып калулары мөмкин» [Исәнбәт, б. 75–99]. Н. Исәнбәтнең бу сүзләре куркыныч һәм тигезсез көрәшкә чыккан трагедия герое холкына һәм гамәлләренә ачыклык кертә. Драматург Идегәйнең ханга каршы баш күтәрүен Туктамыш алып барган сәясәт белән килешмәвенә бәйләп аңлата. Ханның да аны һәм бүтән биләрне эзәрлекләвен шикләнүләр нәтиҗәсендә туган репрессия дип карарга мөмкин: Идегәйнең этисе дә шул мотив белән юк ителә. Хан алып барган сәясәтнең гаделсезлеге әсәрдәге коллар сату күренешендә дә чагыла. Янбулат, сукачы Килмәт, Чулпан кебек уйланма персонажларны иҗат итеп, драматург халыкның авыр язмышын сурәтли.

Җыеп әйткәндә, Н. Исәнбәт драматургиядә ил-халык язмышына бәйле тарихи вакыйгаларны, шул вакыйгаларда катнашкан легендар каһарманнарны гәүдәләндерү юнәлешендә иҗади активлык күрсәтә. «Һиҗрәт» (1923) сатирик комедиясе, «Хуҗа Насретдин» (1939), «Зифа» (1954) комедияләре, «Миркәй белән Айсылу» (1936) драмасы, «Спартак» трагедиясе (1940), «Мулланур Вахитов» (1946), «Муса Җәлил» (1956) тарихи-биографик драма һәм трагедияләре – чын-чынлап татар әдәбиятының яңа үсеш этаплары булып, татар драматургиясенең алтын фондын тәшкил итә.

Әдәбият

Даутов Р.Н., Нуруллина Н.Б. Совет Татарстаны язучылары. Казан, 1986. 122 б.

Дәүләткол. «Портфель» сәхнәдә // Коммуна. 1930. 19 январь.

Исәнбәт Н. Татар халык эпосы «Идегәй» дастанының 500 еллыгына // Совет әдәбияты. 1940. № 11. Б. 75–99.

Исәнбәт Н. Сайланма әсәрләр: өч томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. Т. 3. 217 б.

Тагиров И. «Идегәй» эпосына кем богау сала? // Мирас. 1997. № 7. Б. 86–93.

Татар әдәбияты тарихы: алты томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Т. 5. 447 б.

Урманчеев Ф. Идегәй. Нурсолтан. Сөембикә. Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. Б. 84–85.

Ханзафаров Н. Нәкый Исәнбәт драматургиясе. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 158 б.

Миңнуллина Фатыйма Хәлиулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре